

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LVI/3—4

Посвећено ПАВЛУ ИВИЋУ

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицкаџи, др Милка Ивић,
др Александар Лома, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Светозар Симијовић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Егон Фекеше*

Ову књигу Филолога уредио
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2000

СТАНА РИСТИЋ
(Београд)

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА – ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду је на корпусу негативних лексичких експресива из часописа *Скоройеча* 1844. год. показано да и експресивна лексика својим стабилним карактеристикама чува континуитет у развоју српског језика и то не само употребом истих јединица у различитим раздобљима српског језика него и применом одређених творбених модела и правила употребе у актуелној ситуацији.

0.1. Тема овог рада јесте експресивна лексика и феномен експресије у историјској (дијахроној) перспективи. У досадашњим истраживањима проблема експресива бавили смо се углавном синхроним планом, па се показало да су експресиви јединице комуникације и експоненти експресивног говорног чина (Ристић 1996: 61) и да, као јединице другостепене номинације, припадају периферији лексичког система (Ристић 1994: 538–539). У вези с тим овај лексички слој је најподложнији променама, што се испољава и као његова извесна нестабилност. На синхронном плану та нестабилност манифестује се у функционално-стилској и социолекатској варијантности, као и у сталном стваралачком процесу настајања нових облика и значења и потискивања старих у пасивни речник носилаца српског језика. Међутим, на плану лексичког система, како су показала наша истраживања, експресивне јединице одликују се заједничким структурним и семантичким карактеристикама (нарочитим гласовним склопом или творбеним моделима, стереотипном семантичком деривацијом¹, правилном уређеношћу компонената у семној структури семеме²), као и заједничким функционално-стилским, социолекатским, нормативним и мотивационо-прагматичким карактеристикама³. Оваква системска

¹ В. Ристић 1994: 540–541.

² В. Ристић 1996: 64–67; 1996а: 107; 1996б: т. 3 и 4.

³ В. Ристић 1997: 225–231.

организованост експресива не испољава се у потпуности на синхронном плану него у историјској перспективи, па смо зато нека наша истраживања ове проблематике усмерили и на дијахрони план⁴ (Ристић 1996в: 124–125; 1997а Сремац: 43–56).

0.2. У овом раду се са дијахроног, историјског аспекта разматрају проблеми у вези са негативном експресивном лексиком. Основни циљ рада јесте да проверавамо нашу полазну и донекле проверену претпоставку о историјском континуитету у употреби и функционирању експресивних лексичких јединица, упркос досадашњем инсистирању на периферности и нестабилности као битним карактеристикама овог лексичког слоја, које такав континуитет доводе у питање. Стављајући у фокус лингвистичких истраживања и кориснике језика, у складу са најновијим теоријским опредељењима — когнитивне теорије и теорије језичке личности, пратићемо да ли се историјски континуитет остварује и кроз улогу експресивне лексике у одређивању општег језичког типа и аутентичности језичке личности српског језика.⁵ Осим лингвистичких карактеристика, на основу наших досадашњих истраживања, очекујемо да ће експресивне јединице ову своју улогу показивати и у одређивању психичких, социјалних и културалних карактеристика језичке личности српског језика.

1.0. Основни предмет наше анализе јесу погрдне речи које смо под насловом „Неке речи за српског лексикографа“ нашли у часопису *Скоройеча* из 1844. год.⁶ Овај занимљиви немали списак речи (имена), представљен под насловом „Оваква имена дају люди еданъ другимъ кад се грде и руже“, подељен је по параметру 'п'ола' на два дела, на имена која се дају „мужкима“ и „женскима“. Списак који је

⁴ Схватајући значај историјске перспективе у језичким истраживањима, наше досадашње изучавање експресивне лексике на синхронном плану усмеравали смо тако да покажемо статику и динамику једног стадијума, који би, као и други стадијуми, са својим дијастратичким и дијатопичким координатама, могли ући у суперструктуру обухватне историје српског језика у сфери експресије. Историја језика може бити представљена и као серија узастопних синхронијских описа, што ћемо показати и истраживањем у овом раду (исп. Јакобсон 1966: 288, Ристић 1997а: 43).

⁵ Већ смо утврдили да су лексички експресиви носиоци јединица знања и да припадају когнитивно-мотивационом нивоу језичке личности. Њихова улога у одређивању општег језичког типа српског језика и особености његове језичке личности може се одредити тек на основу детаљне анализе појединих типова експресивне лексике на синхронном и дијахроном плану. Тек на основу овако утврђених њихових лингвистичких и екстралингвистичких карактеристика моћи ће се утврдити и статус експресива у лексичком систему српског језика, као и њихов значај за компаративна и конфротативна истраживања српског и других језика (Ристић 1996: 57–78; 1996а: 99–109).

⁶ Потпуни подаци о часопису дати су у библиографији.

потписао извесни Божидар садржи 154 погрдна имена за мушкарце и 51 име за жене.⁷ Речи припадају експресивима негативне оцене, који иначе преовлађују у српском језику без обзира на време, социолект и функционални стил.⁸ Иако у списку нису одређена значења речи, нити су речи дате у контексту, на основу њиховог општег значења негативне оцене својства, као и на основу чињенице да нам је већина речи била позната и без провере у речницима, и наравно, на основу провере у одабраним речницима⁹, ми ћемо све експресиве представити према особинама које су предмет негативне оцене, при чему ћемо сачувати дистинкцију имена по 'полу'.

1.2. Параметар 'пола' веома је битан за функционисање експресива у лексичкосемантичким групама. Већ сама чињеница да се овај параметар узима у обзир за основну класификацију експресива и у списку погрдних речи потврђује његову примарну вредност, која се, без обзира на историјски период српског језика, јавља као константа језичке компетенције његове језичке личности у сфери експресије. На дијахроном плану параметар 'пола' може се сматрати једном од карика континуитета. Овде ћемо указати само на неке формалне показатеље улоге параметра 'пола', у функционисању лексичких експресива.¹⁰ Тако је, без обзира на историјски период српског језика, број експресива за особе мушког пола, као и типови њихових лексичкосемантичких група, увек већи него за особе женског пола (в. т. 2.1). То су показала и нека наша истраживања на савременом корпусу српског језика на примеру имена која се дају особама по њиховим физичким карактеристикама¹¹. Овакав бројчани однос, као и други по-

⁷ Речи, као и цео часопис, писане су старом грађијом, коју ћемо пренети само у списку примера, а у свим другим случајевима речи ћемо наводити у транскрипцији на савремену ћирилицу, зато што тип писма нема значаја за анализу којом се бавимо.

⁸ Претпостављамо да је однос позитивних и негативних експресива другачији у поетском стилу у корист позитивних, као и у фамилијарној комуникацији са децом и кућним љубимцима, како су показала нека наша истраживања; за кућне љубимце в. Ристић 1997: 230.

⁹ Као контролне изворе узели смо неке историјске речнике и речнике савременог језика. Навешћемо њихове краће називе и скраћенице, а пуни називи биће дати у библиографији. То су: Речник страних речи (С) и Посрбиде (П) — В. Михаиловића, Вуков Рјечник српског језика (В), Речник САНУ (Р) (урађени томови до слова Н), односно Матичин речник (М) и Речник жаргона (Ж).

¹⁰ Социјалне и културалне аспекте улоге овог параметра у функционисању експресивне лексике на корпусу погрдних речи из *Скоротише* разматрали смо у раду који је под насловом *Социолингвистички и лингвокултурални аспекти значења експресивне лексике* предат за штампу у часопис Наш језик.

¹¹ Реферат прочитан на скупу у Софији и предат за штампу; исп. Ристић 1996б.

казатељи улоге параметра 'пола', условљени су социјалним, психолошким, културалним и прагматичким факторима, што смо показивали у нашим досадашњим радовима посвећеним експресивној лексици.

1.3. Списак погрдних речи из часописа *Скоройече* сравнили смо са речницима који су му блиски на временској и просторној равни, и то са Речником страних речи (С) и Посрбица (П) који, поред осталог, покривају и простор Војводине као и *Скоройече*, али су по временској обухватности не само његова претходница него и историјски речници, јер захватају период од друге половине 17. до друге половине 19. века, као и са Вуковим Српским рјечником (В), савремеником разматраног корпуса. Овим испоређивањем хтели смо да утврдимо колико је лексике у сегменту негативне експресије наслеђено из претходног славеносрпског и српскословенског језика, као и то колико је лексика овог типа била распрострањена на синхроној равни српског језика Вуковог периода. Континуитет у развоју експресивне лексике пратили смо до савремених извора, па смо за контролни корпус узели Речник САНУ (Р), односно Матичин речник (М) и Речник жаргона (Ж). При овоме смо имали у виду утврђене чињенице о континуитету данашњег српског књижевног језика, који се до Вуковог периода остваривао преко народног језика (који је био и пословни језик) и славеносрпског језика који је, као књижевни језик, настајао посрбљавањем рускословенског језика. Посрбљавање се одвијало увођењем елемената из народних говора и преузимањем српских језичких елемената потискиваних у епохи рускословенског језика (Младеновић 1989: 38–153; 1993: 80; Ивић 1991: 237–240). Узимајући у обзир утврђену чињеницу да се ово посрбљавање одвијало неједнако према језичким нивоима, жанровима и стиловима, а да је на лексичком нивоу било функционално-стилски и жанровски условљено (Младеновић: 1993: 80), претпостављамо да је у популарним жанровима писаног језика посрбљавање морало бити интензивније, и да се тај интензитет одражава, заправо, у сфери експресивне лексике.

1.4. У најопштијем, формалном сравњивању корпуса из наведених извора занимало нас је и које су речи из разматраног списка потврђене, а које су изостале у сваком речнику да бисмо, у појединачном и сумарном прегледу, дошли до показатеља о синхроном и дијахроном статусу овог типа експресива. Контролни корпус из наведених речника био нам је неопходан да оквирно одредимо могућа денотативна значења и употребе погрдних имена, који нису одређени у главном корпусу из *Скоройече*. Свесни смо чињенице да се значења обличких истих јединица главног и контролног корпуса могу разликовати не само по конотацији, која је за функционисање експресива

примарнија од денотације, него и по социјалним, психичким, културалним и прагматичким компонентама, али се разлике овог типа не тичу нашег истраживања. Такође смо имали у виду извесна ограничења у могућности „откривања семантичке норме“ и утврђивања „значања и употребе речи“ у историјским текстовима, на што је упозорила И. Грицкат (1987: 123). Међутим, на основу досадашњих семантичких истраживања на савременим изворима, као и на основу утврђеног значаја ширег историјско-друштвеног и културалног контекста за одређивање семантичких садржаја, појава и законитости, сматрамо да контекстуално засведочене употребе речи у историјским изворима пружају могућност изучавања значења речи и утврђивања „семантичке норме“, при чему се трагање за „сигурним“ показатељима не сме ограничити само на писани извор (текст), него се мора проширити на шири друштвено-историјски и културални контекст одређеног периода. Чак и „стилске индивидуализације“ које релативизују „семантичку норму“, односно правила употребе речи, не морају бити значајан проблем, јер се и оне одвијају у границама норме одређеног функционалног стила, а карактеристичне су за све функционалне стилове, па и за разговорни, без обзира на функционално-стилску раслојеност и на историјски период српског језика. Мислимо да у том погледу нема разлике између савременог српског језика и његових појединих раздобља, иако има и другачијих мишљења.¹²

2.0. Потврђеност погрдних речи у контролним изворима назначићемо скраћеницама уз примере класификоване у лексичкосемантичке групе, а податке о значењу и употреби експресива у овим изворима навешћемо само уз јединице основног корпуса са нејасним или другачијим значењем.

2.1. Тако ће сви наведени видови испоређивања са подацима релевантним за планирану анализу бити представљени у прегледу погрдних речи (имена) основног корпуса по значењима, тј. по особинама људи које су предмет негативне оцене.

Погрдна имена за мушкарце:

1. који су неморални: *биџанга* (С, В), *вуџибайина* (В, Р), *горо-йадникъ* (П, В, Р), *згадъ* (В, Р) (Р: *згад* 'особа која заслужује презир или изазива одвратност, гад'), *луйежъ* (П, В, Р), *мамлазъ* (В, Р, Ж), *мућакъ* (Р), *несрећа* (В, Р), *нишковъ* (В, Р), *йасъ* (В, М, Ж), *йсеџо* (М,

¹² Тако нпр. наводи се да су стилске индивидуализације уобичајене данас за књижевне ствараоце, а не за публицисте и писце поучних и сличних текстова, за које су биле управо типичне у славеносрпском језику, као начин изналагања нових изражајних могућности за нове садржаје; исп. Грицкат 1987: 123.

Ж), *шиџене* (М), *џукела* (В, М, Ж), *крме* (Р), *свиња* (В, М), *џројалица* (В, М), *џројџераница* (М) (М: *џројџеранац* 'онај који је протеран одакле'; *џројџераница* 'жена протеранац'), *џројџуа* (П, В, М), *смадџ* (М), *сџлейкарџ* (М), *сџлейкарошџ* (М), *сџрвина* (В, М, Ж), *мачкаодерџ* (Р), *шинџерџ* (В, М, Ж) (М: *шинџер* нем. осим основног значења има и значење 'грамзив човек, гуликожа, каишар, лихвар'), *хуля* (М), *џиганинџ*, *џрдаваџ* (В, М, Ж) (М: в. *џрда* 'човек мале или никакве вредности; врло плашљив човек'), *фурда* (М) (М: *фџурда* и *фџурда* перс. осим правог значења 'утроба заклане животиње' има и пренесено значење 'фукара, одрпанац, пропалица'), *курбейашџ* (Р) (Р: *курбейаш* 'курвар'), *ћивџа* (В, М), *шуга* (М) (М: *шџга* осим основног значења има и пренесено 'рђава особа' и шугавица 'шугава женска особа' и 'бедница, неваљалица'), *угурсуџ* (В, М), *хунсвџџ* (С, М) (М: *хунџџџ*, нем. 'угурсуџ'; 'мангуп'), *чанколиџ* (П, В, М), *џогуџиџџ* (В, М) (М: *џогуџиџџ* погрд. 'чанколиџ, улиџица, паразит'), *лиџија* (Р) (Р: *лиџија* покр. 'особа која се дуго маџка, лиџкало, киџош'; 'улиџица, удвориџа');

2. који су опаки, зли: *враџ* (Р), *демунџ*, *ђаво* (Р), *душманџ* (С, В, Р), *злађа* (В, Р), *крвникџ* (П, В, Р), *крвојија* (В, Р), *оџровџ* (М, Ж), *рђа* (В, М), *сџџанаило*, *соџонџ*, *убиџиџа* (М);

3. који много лажу: *лаџа* (В, Р), *џаралаџа* (В, М);

4. који краду: *лојовџ* (С, В, Р), *џаџошџ* (М) (М: *џаџош* 'тат, крадљиваџ');

5. који су глупи, ограничени: *будакџ* (Р), *будала* (С, В, Р), *буџка* (В, Р, Ж), *буџванџ* (В, Р, Ж), *блесанџ* (В, Р), *бена* (В, Р), *дуракџ* (Р), *звеканџ* (П, В, Р), *лудовџ* (В, Р, Ж), *лудаџ* (В, Р, Ж), *мула* (Р, Ж), *муђурла* (Р, Ж) (Р: *муђурла* 'велика будала, бена, луда'), *бурдџџ* (Р) (Р: *бурдџџ* осим основног значења 'зашиљени кочић, клис' има и пренесено значење 'будала, клипан, звекан' и 'мали и дебео човек'), *логоџ*, *лонгоџ* (Р, Ж) (Р: *логоџ* мађ. 'коњ у запрези са стране'), *склаџија* (В, М) (М: *склаџија* в. *суклаџија* 'будала, звекан');

6. који су леђи: *дембелџ* (В, Р), *дериклуџа* (Р), *мрџина* (В, Р, Ж), *буба* (Р), *мельовџ* (Р) (Р: *мелџџ* покр. 'дебео човек, дебељко'; 'леђи-ваџ'; 'равњаџ'), *џуволџџџ*;

7. који су неизгледни, неуредни: *чађа* (В, М), *чергарџ* (М), *џебраџџ* (Р) (Р: *џебрџџ* чеш. заст. и покр. 'онај који нема ништа, бедник, просјак'; 'тврдиџа, џиџија'), *џкора* (М: *џкорав* 'местимично скупљен, смежуран, набран');

8. који су склони авантурама, скитџи, нестабилни, нестални, превртљиви и сл.: *вејџренџџ* (В, Р), *вејџрогонија* (В, Р), *виловниџџ* (В, Р), *лола* (В, Р), *секешџ* (В, М) (М: *сџкеш* мађ. 'подругљив надимак старом човеку који се врти око младих девојаџа'), *лумџовџ* (Р, Ж),

клапало, блебетало', само овај извор), *йроцесџа, сџиршелъ* (М: *сџиршелъ* зоол. 'врста птице стрнадице'), *сушихолба, џирија, шерџеняр* (М: *шерџеняр* 'мајстор који крпи посуђе, крпа'), *шџрка, шџиџбубъ*.

Погрдна имена за женске особе:

1. које су неморалне: *асџида* (В), *аџдара* (Р) (Р: *аџдара* в. хајдара покр. погрд. 'распуштена жена, која радо скита'), *ушџа* (В, М) (М: *ушџа* в. уштва пеј. 'никакав човек, неваљалац, ништарија'), *шуга* (М) (в. код назива за мушке особе), *шуша* (В, М, Ж), *ђидџа* (В, Р) (Р: *ђидџа* 'јуначина, делија, обешењак' и 'рђав човек, неваљалац'), *ђубреџара* (Р), *бешиџа* (В, Р), *дроља* (В, Р), *кучка* (Р), *оџаџдача* (М, Ж), *ордуља* (В, Р), *воркија* (Р) (Р: *воркија* м и ж погрд. 'пропалица, развратница', само овај извор и 'шерет, препредењак, враголан'), *канџлија* (Р) (Р: *канџлија* и *канџлија* фр. и нем. заст. 'изрод, олош, пробисвет, битанга');

2. које су зле, опаке: *вешџиџа* (В, Р), *вила* (Р), *босорка* (Р) (Р: *босорка* мађ. покр. 'вештица' и 'безазлено женско дете'), *гуја* (Р), *колера* (Р), *куга* (Р, Ж), *ошџровница* (В, М, Ж), *ошџроконђа* (В, М), *мргуда* (Р);

3. које много лажу: *лажара* (Р);

4. које краду: *лоџужа* (Р);

5. које су глупе, ограничене: *сакалуда* (В, М, Ж) (М: *сакалуда* м покр. 'лудак'), *слџџа* (В, М) (М: *слџџа* ж и м 'онај који није при здравој памети, будала, звекан, суклата'), *ђурка* (М, Ж);

6. које су лење, немарне: *крава* (Р) (Р: *крава* пренесена значења 'гломазна, незграпна, трапава женска особа; трома, лења женска особа' и 'глупа, ограничена женска особа, глупача'), *крмача* (Р) (Р: *крмача* пренесено значење пеј. 'прљава, неуредна или безобзирна женска особа, нечасна женска особа; погрдан назив у љутњи, псовању'), *неџреља* (Р), *нерадениџа* (Р), *ошљоџрда*, *буба* (Р) (Р: *буба* пренесена експресивна значења 'нерадник, ленштина, трут', 'човек без вредности, ништавило');

7. које су ружног, неуредног изгледа: *авеџ* (Р), *куџдра* (Р, Ж) (Р: *куџдра* покр. 'погрдан назив за жену', само овај извор и РЈА, исп. и у Ж), *наказа* (В, Р), *накарада* (В, Р), *рага* (В, М), *ушљивиџа* (В, М), *чуџавиџа* (М), *квочка* (Р, Ж) (Р: *квочка* 'гадна, ружна стара женска особа'; исп. и у Ж), *додрљџика* (Р) (Р: *додрљџика* вулг. 'погрдан назив за жену'; исп. дртина погрд. 'стара изнурена особа (мушка или женска', само овај извор);

Речи непознатог значења: *бона*, *додола*, *кофа* (Р: *кофа* осим основног значења има и ово заст. 'погрдан назив за женску собу', потврда само *Скороџеча*), *невољџиџа*, *џиљриџа*, *шандивџа*, *шљока*.

3.1. Сравнивање погрдних речи из наведених извора показало је да је мали број експресива потврђен само у *Скорошечки*. Већина њих потврђена је сумарно у истом облику и значењу у наведеним изворима, али су највише, наравно, обухваћене Речником САНУ и Матичним речником, који су и овај списак из *Скорошече* уврштавали у свој лексички корпус. Наиме, из списка погрдних имена за мушкарце 49 речи, од укупно 154, подвучено је за ексцерпцију за Речник САНУ, а из списка погрдних речи за женске особе 13 речи од укупно 51. Међутим, у досад урађеним томовима Речника неке од подвучених речи су изостале, или су ушле у нешто измењеном облику или са другачијим значењем ако су имале потврду и у другим изворима.¹³ За ову прилику само ћемо навести погрдна имена која су подвучена, а нису ушла у дескриптивне речнике савременог језика. То су: *бањаш, брољов, виглов, дружичар, зујко, крвољац, њволеж, суклеџа, сушихолба, хунсвуй, цицирија, ширка* — из списка за мушке особе и: *ошљојрда, шандивила* — за женске особе. У наведеним речницима савременог српског језика из списка погрдних речи изостале су и следеће неподвучене речи: *демун* (има *демон*), *орјатин, њроцесџија, сајшанило, сојшон* (има *сојшона*), *џуњало, циганин, шџиџубуб* — за мушке, односно: *ојајдача* (има *ојајдара*) за женске особе. Са измењеним обликом или са другачијим, углавном непренесеним, значењем у ове речнике ушле су следеће јединице: *арамбаша, логов, марвинче, њаор, сџршељ, сунђер, чађа, бона, вила, додола, невољџица, њиљарица, шљука, бобојшало*. Остале погрдне речи потврђене су у ова два дескриптивна речника савременог српског језика, а неке од њих потврђене су само примерима из разматраног броја *Скорошече* и обележене су квалификаторима „застарело“ или „покрајински“.

3.2. У Вуковом Рјечнику, који бележи лексику истог раздобља српског језика као и списак *Скорошече*, изостала је 81 погрдна реч из списка за мушке и 32 за женске особе. У Рјечнику је потврђена експресивна лексика заједничка за цео српски језик, а изостала су нека покрајинска, регионална и околинална погрдна имена. Међу изостављеним именима су хунгаризми и германизми који су, на простору Војводине, преузимани у директном контакту српског језика са мађарским и немачким језиком, али су или због необичног или контаминираног облика остајали у статусу локалне лексике. Међутим, турцизми су и у сегменту експресивне лексике били раширени на чита-

¹³ Изостављене речи само ћемо навести, мада би са историјског, нормативног и функционално-стилског аспекта било занимљиво позабавити се типом изостављене лексике, тим пре што су у Речник САНУ ушле неке друге речи које су потврђене само у *Скорошечки*.

вом простору српског језика, тако да су погрдна имена овог типа забележена и у *Скоротијечи* и у Вуковом Рјечнику. У Вуковом Рјечнику су, по правилу, изостале и погрдне речи адхерентне експресивности, добијене семантичком деривацијом у изведеним, секундарним значењима типа *медвед*, *џас*, *крава*, *сунђер* и сл. као експресивна имена за људе негативних особина, јер овај извор наводи само номинациона значења. Тако су у њему забележене углавном речи инхерентне експресивности са карактеристичним гласовним склопом и одређеним творбеним моделима.

3.3. Много мањи број погрдних речи из *Скоротијече* потврђен је у друга два историјска речника, у Речнику страних речи и Посрбица, што је и разумљиво с обзиром на то да су ово диференцијални речници славеносрпског и српкословенског језика и да обухватају само номинациона, а не и изведена значења.¹⁴ У Речнику страних речи, који представља страну несловенску лексику језика наведеног периода, нашли смо 11 потврда, и то: *бекрија* (тур.), *биџанга* (мађ.), *душман* (тур.), *лојов* (мађ.), *џиљарица* и *џиљар* (према тур. 'ситничар', али у правом значењу), *хуџифуџи* и *хуџвуџи* уместо *хунсвуџи* (нем. 'хуља, нитков'), *џимрија* (тур. 'тврдица'), *чанколиз* (тур. + лиз) и *лижисан*, *хорјайин*, *хорјайи* (тур. 'сељак, неотесанац'), *угурсуз* (тур. 'невалалац, несрећник'), *џаралажа* (грч. + лажа 'особа која полагаје'). Позајмице у сфери експресије¹⁵ улазиле су преко разговорног стила у директном контакту српског језика са другим језицима, а највише их је, као и у средњем и нижем слоју других типова лексике, било из турског, што показује да је језик овог периода, и поред црквенословенске баштине, преузимао и елементе народног говора заједничке за цео његов простор (Михаиловић 1972: VII; Ристић 1996в: 118, 124–125). Елементи народног говора улазили су у књижевни језик под утицајем ванлингвистичких фактора: јачањем грађанске класе не само у Војводини него и у Србији, популаризацијом образовања и ширењем (језичке) културе (Ивић 1991: 237–240). У Посрбицама, које представљају дублете српског језика у односу на позајмљену лексику¹⁶ најчешће у виду контактних синонима, нашли смо девет експресива: *горойад*, *горойадник*, *звекан*, *крвник*, *луйеж*, *џроџуа*, *скиџиница*, *чанколиз* (*лижисан*), *џаралажа*. Овај речник је драгоценост сведочанства напора

¹⁴ О карактеристикама ових речника, о славеносрпском и српкословенском језику чију лексику они представљају, као и о неким карактеристикама лексике из ових речника в. Михаиловић I 1972: I–VII и 1984 II: 658–651; Ристић 1996в; 1996г; 1996д.

¹⁵ О експресивној лексички из Речника страних речи в. Ристић 1996в: 124–125.

¹⁶ О лексичкој дублетности у славеносрпском језику в. Ивић 1991: 237–238.

писаца и преводилаца предвуковског времена да зауставе најезду страних речи (Михаиловић 1984: 648), а погрдне речи домаћег, српског порекла, засведочене у њему, продужиле су своје трајање не само до вуковског времена, како показује списак у *Скоройечи*, него и до савременог језика.

3.3.1. Већина потврђених погрдних речи припада експресивима са значењем особе са негативним моралним особинама. Тако се и овим податком, као и сличним и у другим нашим истраживањима, показује да је група експресива са наведеним значењем, без обзира на тип корпуса и на период у развоју српског језика, најприсутније и најтипичније средство емоционалне оцене. Зато се група експресива за именовање особа по моралним и психичким особинама јавља као главни носилац карактеристика експресивности и њеног историјског континуитета. У главном корпусу експресиви за именовање особе по негативним моралним и психичким особинама репрезентују разговорни стил српског језика сакупљачевог времена, што се види по њиховом високом и повишеном тоналитету, типовима и бројности, док су у испоређиваним речницима, који представљају средњи и нижи стил писаног славеносрпског и српскословенског језика¹⁷, у питању само експресиви страног порекла, односно посрбице као њихови контактни синоними, због чега су знатно малобројнији. Типови експресива по тоналности и њихов број условљени су и нормом. У писаном језику, који репрезентује Речник страних речи и Посрбице, због строжије норме број експресива је мањи и обично су то експресиви снижене и повишене тоналности. У говорном језику, који представља списак погрдних речи из *Скоройече*, норма је флексибилнија, па је и употреба експресива бројнија и у питању су експресиви повишене и високе тоналности.

3.4. У Речнику жаргона потврђени су следећи експресиви: *алайача*, *буква*, *букван*; *дивљак* 'лажно семе'; 'човек под лажним именом'; *логош* уместо *ло(н)гов* 'војни бегунац' (шатровачки); *лумѝос* уместо *лумѝов* (омладински); *лудњак* уместо *лудак*; *мамлаз*; *медвед* 'лопов који краде по теретним вагонима' (шатровачки); *мрцина*; *мулац* уместо *мула*; *муђурла* 'глава'; *обешењак* 'обесач на капуту'; *йсеѝо* 'ружна девојка'; *йрдавац* 'сир, кајмак' (шатровачки); *йройалиѝеѝ* уместо *йроѝалиѝа*, *сѝрвина*; *сунђер* 'пијанац'; 'студент који брижљиво похађа наставу и води белешке'; 'онај који је попустљив, благ' (омладински);

¹⁷ О средњем и нижем слоју славеносрпског језика, о култивисаности писаног језика световног садржаја и његовој „војвођанској обојености“ в. Грицкат 1987: 117–118.

шврле, *шврћа* 'малишан'; 'мали новчаник'; *шиниџер* 'контролор у возилу градског саобраћаја'; *шиица* 'девојчурак'; *џамбас*; *куга* 'инкасант друштвеног предузећа'; *ојајдара* 'оговаруша' (фамилијарно) уместо *ојајдача*; *оџировњача* 'лепотница' уместо *оџировница*; *шуша* 'подлац, ништак, олош'; *ћурка*; *квочка* 'жена педесетих година'; *куждра* 'особа са коврцавом косом' (укупно 27). Као што се види, многе наслеђене речи у жаргону имају другачија, углавном сужена значења или модификован облик, што и јесу битне карактеристике творбених процеса у жаргонској лексици. Посежући за креативним говором, учесници комуникације у жаргону, осим стварања нових јединица, активирају речи из пасивног лексикона српског језика, подржавајући и на тај начин континуитет, евидентан и у нашем анализираном корпусу. Овај пасивни лексикон чува се у сазнању носилаца српског језика, а правилно активирање, као и правилну употребу експресива уопште, омогућавају психоглосе, стабилне јединице знања које чувају заједничке карактеристике (црте) српског језичког типа у сфери експресије.

4. Само у *Скоройечи*, а ни у једном од наведених речника, потврђене су речи (*бањаш*, *брољов*, *виглов*, *демун*, *дружичар*, *зујко*, *крвољац*, *куца*, *логов* и *лонгов*, *џроцесџија*, *џуволез*, *саџанило*, *соџон*, *суклеџа*, *суџхолба*, *џуњало*, *џиганин*, *џиџрија*, *чађа*, *џкора*, *џџрка*, *џиџџуб*, *џандрља*, *бона*, *додола*, *невољџца*, *ојајдача*, *шандивџила*, *шљука*; укупно 30) у оваквом облику и експресивном погрдном значењу. Већина ових експресива су необичног гласовног склопа, при чему су евидентне креативне ономатопеичне и композитне јединице, а по облику или по значењу могли би бити околионализми било да су домаће порекла било да су контаминирани стране речи, или стране речи секундарне адаптације.

5. Без обзира на број погрдних речи из *Скоройече* потврђених у контролним изворима из различитих периода српског језика, чиме се у већој или мањој мери потврђује континуитет развоја у сфери експресије, ово испоређивање је показало и континуитет у творбеним моделима експресивне лексике. У питању су начини творбе карактеристични и за савремени језик. Неки од њих очигледни су у формалној структури погрдних имена: у афиксалној деривацији (*џушљџџило*, *саџанило*, *накињало*, *џињугало*, *курбеџаш*, *џроџераниџа*, *лумџов*, *ноџник*, *ушљџџиџа*, *џуџавиџа*, *неџреља*, *џиџрангов*), или са нешто другачијом дистрибуцијом суфикса (*џруџиџаш*, *лудов*, *ојајдача*), у сликовитој композицији (*џоройадник*, *веџроџоња*, *назлобрз*, *замеџкаџџа*, *сакалуда*, *ошљоџрда*, *џериклџџа*, *џуволез*, *суџхолба*, *шандивџила*), у ономатопеичном гласовном склопу (*зџад*, *зџекан*, *џуџа*, *џеџрџџља*, *шмрдало*, *склаџџа*, *џурда*, *џкора*, *џџрка*, *џиџџа*, *џиџџуб*). Нарочито

је, са етнолингвистичке и лингвокултуролошке тачке гледишта, значајан континуитет стереотипа у семантичкој деривацији: зоонимизације (*йсејо, шїене, цукела, лисац, зоља, кучка, гуја, ћурка, квочка, буба, крава, крмача, крме, свиња, магарац, марвинче, медвед*), фитонимизације (*буква, ајдара*), реификацији (*сунђер, ојров, будак, кофа*), демонизације (*бешїија, вешїица, вила*), стереотипа стања (*несрећа, невољица*), стереотипа етника (*циганин*) и стереотип болести (*шуга, колера, куга*).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Вуков рјечник 1852 — Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Беч.
- Грицкат 1975 — Грицкат Ирена, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд.
- Грицкат 1994 — Грицкат Ирена, Из историје стабилизације књижевног језика код Срба после Вукове и Даничићеве победе, *Јужнословенски филолог* 1, Београд, 5–31.
- Ивић 1991 — Ивић Павле, *О Вуку Караџићу*, Целокупна дела IV, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Ивић 1991а — Ивић Павле, *Из историје српскохрватског језика*, Изабрани огледи II, Просвета, Ниш.
- Јакобсон 1966 — Јакобсон Роман, *Лингвистика и њојшика*, Нолит, Београд.
- Матичин речник — *Речник српскохрватскога књижевног језика III–VI*, Матица српска, Нови Сад.
- Михајловић 1972, 1974 — Михајловић Велимир, *Грађа за речник страних речи у њредвуковском времену I шом, II шом*, Нови Сад.
- Михајловић 1982, 1984 — Михајловић Велимир, *Посрбице од Орфелина до Вука I шом, II шом*, Нови Сад.
- Младеновић 1989 — Младеновић Александар, *Славеносрпски језик*, студије и чланци, Књижевна заједница Новог Сада.
- Младеновић 1993 — Младеновић Александар, Развитак и стабилизација екавског изговора српског књижевног језика у другој половини XVIII и првој половини XIX века, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XXXVII/1*, Нови Сад, 79–83.
- Речник САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XV*, САНУ, Београд.
- Речник жаргона 1976 — Андрић Драгослав, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи*, БИГЗ, Београд.
- Ристић 1996г — Ристић Стана, Неке карактеристике стране лексике у језику предвуковског времена (на корпусу *Грађа за речник страних речи у њредвуковском њериоду, I шом* Велимира Михајловића), *Научни сасїанак славистиа у Вукове дане 25/2*, Београд, 177–186.
- Ристић 1996в — Ристић Стана, Маркирани типови стране лексике у језику предвуковског времена (на корпусу *Грађа за речник страних речи у њредвуковском њериоду, I шом* Велимира Михајловића), *Српски језик* 1–2, Београд, 118–131.

- Ристић 1996д — Ристић Стана, Лексика покућства страног порекла у речницима преддуковског времена, *О лексичким њозајмљеницама*, Зборник радова са научног скупа, Суботица–Београд, 253–268.
- Ристић 1994 — Ристић Стана, Конотативни аспекти значења експресивне лексике, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/1–2*, Нови Сад, 537–542.
- Ристић 1996 — Ристић Стана, Типови експресивне лексике у савременом српском језику (модел „особа + психичка или морална особина“), *Јужнословенски филолог LII*, Београд, 57–78.
- Ристић 1997 — Ристић Стана, Нормативна питања у вези са лексиком разговорног језика, Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани“, ЦАНУ, Подгорица, 223–232.
- Ристић 1997 — Ристић Стана, Неке карактеристике експресива у делима Стевана Сремца, Књижевно дело Стевана Сремца — ново читање, Лингвистичка секција, Ниш, 43–56.
- Ристић 1996а — Ристић Стана, Лексичка семантика као одраз односа човека и његовог језика (на примеру именица модела „особа + морална или психичка особина“), *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику XXXIX/1*, 99–109.
- Ристић 1996б — Ристић Стана, Неки аспекти мотивационо-психичког и когнитивног истраживања лексичке семантике (на примеру именичких експресива модела „особа + спољашња особина или особина неког дела тела“), реферат прочитан на међународном научном скупу „Лингвистика и поезика“ посвећен стогодишњици рођења Р. Јакобсона, Софија, у штампи.
- Скоротеца 1844 — *Пешићанско-будимскиј Скоротеча*, год. III, Пешта, 249–250.